

dr hab. Agnieszka Jagodzińska

Cmentarz żydowski jako lokalne świadectwo historii, miejsce pamięci, tekst kultury

Cmentarz po hebrajsku jest określany jako *bejt kwarot* (dom grobów), *bejt olam* (dom wieczności) czy też *bejt chajim* (dom życia); w jidysz jako *gute ort* (dobre miejsce).

W judaizmie rytuały dotyczące śmierci i pochówku reguluje z jednej strony halacha (żydowskie prawo religijne) obowiązująca wszystkich Żydów niezależnie od miejsca zamieszkania, a z drugiej zaś – minhag, zwyczaj o charakterze lokalnym. Dlatego obyczajowość pogrzebowa Żydów aszkenazyjskich zamieszkujących dawne ziemie polskie, ich organizacja cmentarza, kształty nagrobków różniły się od tych właściwych kulturom żydowskim z innych obszarów świata.

Za czuwanie przy umierającym, przygotowanie ciała do pochówku i pogrzeb na cmentarzu odpowiadało bractwo pogrzebowe (*chewra kadisza*). Ciało zmarłego było rytualnie oczyszczane, przyoblekane w szaty pośmiertne, a następnie składane do grobu. Żałoba po śmierci rodzica trwała do jednego roku, a w jej trakcie synowie odmawiali modlitwę kadisz, którą powtarzano również przy grobie zmarłego w kolejne rocznice śmierci. W okolicach pierwszej rocznicy wystawiano na grobie macewę, która mogła być wykonana z kamienia, drewna czy – w późniejszym okresie – z metalu. Znakiem pamięci o zmarłym był kładziony na nagrobku kamień.

Tradycyjnie cmentarze na ziemiach polskich były lokowane tak, by macewy skierowane były na wschód – w symbolicznym kierunku Jerozolimy i Ziemi Izraela. Na części cmentarzy zachowywano ściśle określoną organizację przestrzeni, osobno grzebiąc kobiety i mężczyzn (czasami wewnątrz kwater męskich i kobiecych zachowywano jeszcze bardziej szczegółowe podziały). Miejsce pochówku było nienaruszalne, podobnie jak raz założony cmentarz miał nim pozostać na wieczność. Choć cmentarz był miejscem rytualnie nieczystym, to groby

zasłużonych rabinów, cadyków czy autorytetów religijnych otaczano czcią, a nawet do nich specjalnie pielgrzymowano. Nad miejscem pochówku cadyka wznoszono niekiedy *ohel* (hebr. namiot) mający służyć za schronienie dla odwiedzających jego grób. Składano w nim też *kwitlech* (jid. karteczki), czyli zapisane na niewielkich kartkach papieru prośby o wstawiennictwo.

Inskrypcja na kamieniu nagrobnym była zazwyczaj zamieszczona w języku hebrajskim i miała ściśle określony formularz. Zawierał on elementy takie, jak: formuła początkowa (np. *po nitman* – „tu pochowany/ukryty”), imię zmarłego, jego patronimikum (później też nazwisko), elementy laudacji i lamentacji, data śmierci (później również data narodzin), formuła końcowa (np. *tehe nafszo crura bi-cror ha-chajim* – „niech jego dusza będzie związana w woreczku żywych/w wieniec życia”). W treść inskrypcji wplatanano cytaty z religijnej literatury żydowskiej, stosowano też literackie peryfrazy śmierci, np. „spadła korona z głów naszych” (= zmarł).

Forma macewy, jej zdobienia i użyte motywy symboliczne mogły różnić się lokalnie. Do popularnych symboli należały przedstawienia zwierząt, roślin czy przedmiotów, które odsyłały do imienia zmarłego (np. jeleń na grobie Cwi Hirsza czy lew na grobie Jehudy Lejba), jego przymiotów (np. księgi podkreślające uczoność zmarłego czy skarbonka wskazująca na dobroczynność), jego pochodzenia (misa i dzban na grobie lewity, błogosławiące ręce na grobie mężczyzny z rodu kapłańskiego), a także kruchości ludzkiego życia i śmierci (naderwany kwiat, złamane drzewo). W XIX wieku pod wpływem procesów akulturacji obserwujemy też – szczególnie w przypadku nekropolii wielkowiejskich – przenikanie na cmentarze żydowskie motywów popularnych na nieżydowskich miejscach pochówku, głównie związanych ze śmiercią, z żałobą (np. zgaszone pochodnie, motyl, makówki, złamana kolumna).

Każdy cmentarz żydowski to nie tylko świadectwo historii pisanej nazwiskami jej najbardziej zasłużonych uczestników, lecz także mniej znanych czy nawet zupełnie nieznanymi członków lokalnych społeczności. Jest on miejscem pamięci zarówno indywidualnej, jak i zbiorowej; miejscem pamięci o tych, którzy na nim spoczęli, a także o tych, których na nim brakuje (por. ofiary Holokaustu upamiętniane na cmentarzach przez symboliczne pomniki lub tablice). Może utrzymywać też pamięć o obiektach – np. macewa dla zakopanych na cmentarzu

zniszczonych zwojów Tory czy tablice, lapidaria, fragmenty nagrobków upamiętniające (inne) zniszczone cmentarze żydowskie.

Nekropolia żydowska może być też wielowarstwowym tekstem kultury. Przykładem takiego cmentarza, który odzwierciedla różne tendencje ideologiczne, kulturowe wybory czy negocjowanie własnej tożsamości przez Żydów na nim pochowanych, może być cmentarz przy ul. Okopowej w Warszawie. Oprócz kwater o charakterze tradycyjnym, na których można napotkać charakterystyczne macewy z symboliką żydowską i inskrypcjami w języku hebrajskim, znajdują się na nim także kwatery tzw. Żydów postępowych, którzy pod wpływem kultury nieżydowskiej wprowadzili do przestrzeni cmentarnej znaczące innowacje. Do nich należały nowa organizacja miejsca pochówku, nowa formuła inskrypcji nagrobnych i jej nowe (nieżydowskie) języki, nowa symbolika i nowe style sztuki cmentarnej. Cmentarz badany jako tekst kultury przekracza strefę śmierci i uczy nas o życiu osób na nich pochowanych, ich życiowych wyborach i tego, jak rozumieć oraz wyrażali własną tożsamość.

Wybrana literatura:

1. Goldberg Sylvie-Anne, „Crossing the Jabbok. Illness and Death in Ashkenazi Judaism in Sixteenth – through Nineteenth-century Prague”, trans. Carol Cosman, Berkeley 1996.
2. Heilman Samuel C., „When a Jew Dies. The Ethography of a Bereaved Son”, Berkeley – London 2001.
3. Jagodzińska Agnieszka, „Akulturacja Żydów Warszawy w drugiej połowie XIX wieku”, Wrocław 2008.
4. Klimowicz Teresa, Sygowski Paweł, Tarajko Monika, Trzciniński Andrzej, „Cmentarze żydowskie. Podręcznik dobrych praktyk w ochronie dziedzictwa lokalnego”, Lublin 2018.
5. Krajewska Monika, „Symbolika płaskorzeźb na cmentarzach żydowskich w Polsce”, w: „Polska Sztuka Ludowa”, t. 43 (1989) z. 1-2, s. 45-59.

6. Trzeciński Andrzej, „Symbole i obrazy. Treści symboliczne przedstawień na nagrobkach żydowskich w Polsce”, Lublin 1997.
7. Wodziński Marcin, „Groby cadyków w Polsce. O chasydzkiej literaturze nagrobnej i jej kontekstach”, Wrocław 1998.
8. Woronczak Jan Paweł, „Specyfika kulturowa cmentarzy żydowskich”, Kraków 1993.

Organizatorzy i partnerzy konferencji

„Polsko-żydowskie dziedzictwo Rzeczypospolitej. Wyzwania pamięci i edukacji”

AMBASADA
STANÓW ZJEDNOCZONYCH AMERYKI

PREZYDENT MIASTA STOLECZNEGO WARSZAWY

Forum
Dialogu.

Warszawskie Centrum Innowacji
Edukacyjno-Społecznych i Szkoleń
Instytucja Edukacyjno m. st. Warszawy

THE
JEWISH
FOUNDATION
*for
the
righteous*